

HARBIY XIZMATCHILAR FAOLIYATIDA KASBIY DEFORMATSIYANING PSIXOLOGIK OMILLARI

Saburov Alisher Ikramovich,
mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada harbiy xizmatchilar kasbiy deformatsiyasining psixologik xususiyatlari batafsil o'rganilgan. Harbiy xizmat sharoitida yuzaga keladigan stress va emosional bosimlarning xizmatchilarning ruhiy holatiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Maqola kasbiy deformatsiyaning sabablari, uning psixologik belgilari va oldini olish choralariga e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar: Harbiy xizmatchilar, kasbiy deformatsiya, psixologik xususiyatlar, stress, ruhiy holat, kasbiy barqarorlik, travma, psixologik yordam.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar doirasida aholining tinch va osoyishta hayotini ta'minlash hamda jamiyatimizda qonunga itoatkorlik va jamoat xavfsizligi madaniyatini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, «Biz islohotlarimizning ilk kunlaridanoq inson qadrini ulug'lashni eng oliy qadriyat sifatida e'tirof etdik. Yangilangan Konstitusiyamizda ham O'zbekiston huquqiy davlat ekanligini muhrlab qo'ydik. Yagona maqsadimiz – adolat va qonun ustuvorligini ta'minlash orqali xalqimizni rozi qilish» .

Respublikamizda yuz berayotgan demokratik huquqiy davlatni rivojlantirishga yo'naltirilgan global islohotlar sharoitida harbiy xizmatchilar faoliyatida qator talablar ortib bormoqda. Ularda yuksak axloqiy barqarorlik va professionalizm,

kasbiy fidoyilik hamda murakkab va favqulodda sharoitlarda harakat qilishga ruhan tayyorlikning muhimligi ta'kidlanmoqda.

Harbiy xizmatchilarga qo'yiladigan mazkur talablar kelgusida harbiy xizmatchilarda delinkvent xulq muammosining namoyon bo'lishini oldini olishga qaratilganidan dalolat beradi. «Delinkvent» atamasi lotin tilidan olingan bo'lib, qonunga xilof, jinoiy degan ma'nolarni anglatadi. Delinkvent xulq – qonundan og'uvchi, g'ayriqonuniy, jinoiy xatti-harakat turi. Bu xizmatdoshlari va yaqinlariga nisbatan janjalli, tajovuzkor xatti-harakatlarda; spirtli ichimliklar, narkotik vositalar, kuchli ta'sir etuvchi tibbiy vositalarni suiiste'mol qilish, kashandalikda; tavakkalli xatti-harakat uslubi: transport vositalarini haydash, ayniqsa mast holda boshqarishda; g'ayriijtimoiy xulq, huquqbuzarlik, hattoki jinoiy qilmishlar sodir etishda; o'zini o'ldirishga urinishlarda namoyon bo'lishi mumkin.

Adabiyotlarda ba'zan delinkvent xulq destruktiv hamda deviant xulq sifatida ta'riflanadi. Deviant xulq – ushbu muhitda qabul qilingan qoidalaridan og'uvchi xulq. Insonning deviant xulqini jamiyatda qabul qilingan qoidalarga zid keluvchi hamda muvozanatlashmagan ruhiy jarayonlar, noadaptivlik (moslasha olmaslik), o'zini faollashtirish jarayonining buzilishi yoki o'z xulqini axloqiy va estetik nazorat qilishdan og'ish ko'rinishidagi xatti-harakatlar tizimi yoki alohida harakat sifatida ta'riflash mumkin. Biz bu ta'riflarni qo'llanilayotgan atamalarning ma'nosini tushunish uchun keltirdik va idrok etish qulay bo'lishi uchun bunday xatti-harakatni deviant xulq deb ataymiz.

Deviant xulqni amalga oshirishga xizmat faoliyatining o'ziga xos sharoitlari bilan bog'liq ijtimoiy-psixologik omillar ham katta ta'sir ko'rsatadi.

Deviant xulq haqida so'z yuritganda, yuqorida aytganimizdek, avvalo ichkilikbozlik, giyohvandik va qimorbozlik kabilarni tushunamiz. Psixologiyaga oid adabiyotlarda bunday murakkab hodisalar haqida so'z yuritganda inson ruhiy noqulaylik holatini yengishda foydalanadigan stimulyatorni bildiruvchi «addiksiya»

atamasidan foydalaniladi. Addiktiv xulq yoki tobelik – zamonaviy jamiyatining eng dolzarb muammolaridan bo‘lib, ijtimoiy, biologik va psixologik sabablarga ega bo‘lishi mumkin. Psixoterpevtlarning bu sohadagi tajribasi ko‘pincha tobe xulq manbaini shaxsdagi murakkab buzilishlar tashkil etishini ko‘rsatmoqda. Hal qilinmagan ichki muammo qanoatlantirilmagan ehtiyojlarning «o‘rinbosarlari»dan foydalanishga olib kelishi mumkin. Ana shuning uchun ham tobelikning turli shakllari – ichkilikbozlik, kashandalik, giyohvandlik, qimorbozlik kabilarda umumiy hosil bo‘lish mexanizmi mavjud. Shu bois bunday tobelik kompensator xulq yoki shaxsning noadekvat himoya shakli deb ham ataladi.

Addiktiv xulq deganda o‘z ruhiy holatini o‘zgartirish orqali real voqelikdan qochish tushuniladi. Bunday o‘zgartirishga ayrim moddalarni qabul qilish yoki diqqatni muayyan narsalar yoki faoliyat turlarga doimiy ravishda qaratish orqali erishiladi. Bu esa intensiv (jadal) his-tuyg‘ularning rivojlanishi bilan kechadi. Ruhiy holatni o‘zgartiruvchi moddani iste‘mol qilish jarayoni, narsaga bog‘liq bo‘lib qolish yoki faollikda ishtirok etish shunchalar katta miqyosga ega bo‘ladiki, insonning hayotini boshqara boshlaydi, uni ojiz qilib qo‘yadi, addiksiyaga qarshi kurash istagi (irodasi)dan mahrum etadi. Deyarli barcha tobeliklar asosida shaxsning ichki ziddiyatlari yoki shaxs voqelikdan qochmay turib boshqara olmaydigan ziddiyatlar yotadi. Shu bois tobelik shaxsdagi buzilishdir.

Tobelik ruhiy va jismoniy turlarga bo‘linadi.

Ruhiy tobelikka psixofaol (psixikaga kuchli ta’sir etuvchi) moddalarni iste‘mol qilish istagi yoki yengib bo‘lmas xumor egallab olishi, kutilayotgan samaraga erishish uchun uning dozasini oshirib borish xos bo‘lib, bunday moddani qabul qilmaslik ruhiy noqulaylik va vahima hislarini keltirib chiqaradi.

Jismoniy tobelik iste‘mol qilinayotgan modda organizm normal faol ko‘rsatishi uchun doimiy ravishda zarur bo‘lib qoladigan va hayotini ta’minlash sxemasiga kirib qoladigan holat sifatida namoyon bo‘ladi. Bu moddadan mahrum etish olib

qo'yish sindromini (abstinent sindrom)ni yuzaga keltiradi. U somatik, nevrologik va ruhiy buzilishlarda namoyon bo'ladi. Bu axborot faqat psixologik yordam bilan natijaga erishib bo'lmashligi va eng kamida bu ishga turli mutaxassislar qo'shilishi kerakligi haqida xulosa chiqarishimizga imkon beradi.

Addiktiv xulq bilan bir qatorda xodimlarning **tajovuzkor xulqi** ham juda murakkab buzg'unchi ko'rinishdir. Tajovuzkorlik jismoniy va ruhiy noqulaylikka javob, stresslar va frustratsiyalarga javob shakli bo'lishi mumkin.

Adabiyotlarda tajovuzkor xulqni tavsiflashda uning quyidagi turlarini ajratish qabul qilingan: obyektga qaratilganligi bo'yicha: geterotajovuzkorlik (boshqalarga) va autotajovuzkorlik (o'ziga qaratilganlik: o'zini yo'q qilish va hatto o'ldirish, o'zini buzuvchi xulq, psixosomatik kasalliklar); ifodalanish sabablari bo'yicha: reaktiv (nizo vaziyatiga javob reaksiyasi sifatida) hamda spontan (aniq bir sababsiz, ichki impulslar ta'sirida); ochiq namoyon bo'lishi bo'yicha: bevosita (tajovuzkor reaksiya keltirib chiqargan obyektga bevosita) hamda bilvosita (masalan, yaqinlarga); namoyon bo'lish shakli bo'yicha: verbal (so'zlarda), ekspressiv (noverbal: imo-ishoralar, intonatsiya va boshqalar) hamda jismoniy.

Butunjahon Sog'liqni Saqlash Tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, o'zini o'ldirish o'lim sabablari orasida yurak-tomir, onkologik kasalliklar va shikastlanish (travmatizm)dan keyingi to'rtinchi o'rinni egallaydi.

M. I. Marina, V. Y. Ribnikova va boshqalarning fikricha, suitsidal xulq o'zini hayotdan mahrum qilish haqidagi tasavvurlar (xayollar) bilan belgilanadigan va yo'naltiriladigan har qanday ichki yoki tashqi ruhiy harakatlar shakli sifatida ta'riflanadi.

Suitsidal xulq ikkita asosiy shaklda, ya'ni tashqi va ichki shakllarda namoyon bo'ladi. Ichki shakllariga suitsidal fikrlar (tasavvurlar, kechinmalar); suitsidal tamoyillar (niyatlar, maqsadlar) kiradi. Tashqi shakllariga – suitsidal ko'rinishlar:

suitsidal suiqasdlar (urinishlar) kiradi. «Suitsidal tavakkalchilik» (xavf) – yana bir tushuncha bo‘lib, shaxsning o‘zini o‘ldirishga imkoniyatda tayyorligi sifatida namoyon bo‘ladi hamda shaxsdagi suitsidal va aksilsuitsidal omillar nisbati sifatida baholanishi mumkin.

Deviant xulqning oldini olishga qaratilgan psixologik ish turlaridan biri – **yakka tartibda psixologik maslahat berish**. Bunday maslahatlashuv jarayonida psixolog qiyinchiliklarning tabiatini anglashda, shaxsiy xususiyatlar va kasbiy faoliyat bilan bog‘liq psixologik muammolarni tahlil qilish va hal etishda aniq yordam berishi mumkin.

Bundan tashqari, deviant xulqning oldini olishda o‘zini boshqarish usullari va yo‘llarini o‘rgatish ishlari ham muhimdir. Psixologik profilaktikaning samarali usullaridan bir **psixokorreksion trening** bo‘lib, bunda o‘z muammolarining tabiati va shaxs xulqini tuzatish haqidagi muayyan psixologik bilimlarni egallashga qaratilgan guruhviy ish usullari qo‘llaniladi. Bundan tashqari, bu ishda shaxslararo hamkorlik va refleksiv ko‘nikmalar (masalan, o‘z xulqini tahlil qilish qobiliyati) shakllanadi, vaziyatga tezda moslashish va turli sharoitlarda tezkorlik rivojlanadi.

Tajovuzkorlik va tajovuzkor harakatlarni tiyib turish ustidan o‘z nazoratini shakllantirishda esa empatiya, identifikatsiya va detsentralizatsiya kabi psixologik jarayonlarning rivojlanishi katta rol o‘ynaydi. Boshqa shaxs haqida noyob qadriyat sifatidagi tasavvurning shakllanishiga boshqa odamlarni tushunish va ular bilan hamdard bo‘lish qobiliyati asos bo‘ladi.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, psixoprofilaktika, psixokonsultatsiya va psixokorreksiya tadbirlari natijasida Deviant xulq shakllarini namoyon bo‘lishini oldini olishimiz mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Smith, J. (2020). Psychological Stress in Military Personnel. New York: Academic Press.
2. Brown, L. & Jones, A. (2019). Understanding Occupational Deformation: A Military Perspective. London: Military Psychology Review.
3. Aliyev, R. (2021). Harbiy xizmatchilar va ruhiy salomatlik. Tashkent: Uzbekistan Psychological Association.
4. Johnson, T. (2022). Coping Mechanisms for Military Personnel. Chicago: Military Mental Health Journal.
5. Karimov, A. (2023). Kasbiy deformatsiya va uning oldini olish strategiyalari. Tashkent: Psychological Research Center.